

УДК: 159.9

© Бочарова С.П., 2011 р.

С.П. Бочарова

Українська інженерно-педагогічна
академія, м. Харків

ДО ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ В ХАРКОВІ В ХІХ-ХХ СТ.

Стаття присвячена історії розвитку харківської психологічної школи від її виникнення наприкінці ХІХ століття до наших днів. Виділено основні наукові проблеми й напрямки, що досліджувалися в рамках її діяльності. Проаналізовано внесок харківських учених у розвиток української психології в цілому.

Ключові слова: наукова психологія; українська психологія; харківська психологічна школа; історія харківської психологічної школи.

С.П. Бочарова

К ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИИ В ХАРЬКОВЕ В ХІХ-ХХ СТ.

Статья посвящена истории развития харьковской психологической школы от ее возникновения в конце ХІХ века до наших дней. Выделены основные научные проблемы и направления, исследовавшиеся в рамках ее деятельности. Проанализирован вклад харьковских ученых в развитие украинской психологии в целом.

Ключевые слова: научная психология; украинская психология; харьковская психологическая школа; история харьковской психологической школы.

S.P.Bocharova

TO HISTORY OF DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGY IN KHARKOV IN ХІХ-ХХ CENTURY

Article is devoted history of development of the Kharkov psychological school from its occurrence in the end of ХІХ centuries up to now. The basic scientific problems and the directions investigated within the limits of its activity are allocated. The contribution of the Kharkov scientists to development of the Ukrainian psychology as a whole is analyzed.

Key words: scientific psychology; the Ukrainian psychology; the Kharkov psychological school; history of the Kharkov psychological school.

На протязі ХІХ-ХХ сторіч Харків розвивався як один з ведучих промислових і культурних центрів України, зокрема він став значним центром розвитку наукової психології.

Розвиток психологічних досліджень харківських вчених віддзеркалював тенденції розвитку європейської та американської психології. Становлення психології як наукової галузі знання наприкінці ХІХ ст. пов'язаний з застосуванням у ній експериментальних методів і почалося з експериментальної школи В.Вундта. Це значно сприяло вирішенню тієї гострої методологічної кризи,

яку переживала господарюючи в той час інтроспективна психологія, що наявне демонструвала свою безплідність у вирішенні будь яких практичних проблем, пов'язаних з необхідністю визначення індивідуально-психологічних та вікових якостей людини, їх урахування в процесах навчання та виховання (К.Д.Ушинський), у вирішенні судових справ (А.Ф.Коні), у діагностиці та лікуванні психічних розладів (С.С.Корсаков).

Застосування експериментальних методів в галузі фізіології центральної нервової системи і фізіології органів почуття (Г.Гельмгольц, І.М.Сеченов, І.П.Павлов) стимулювало дослідників до вивчення закономірностей психічних процесів: сенсорних, емоційних, вольових (І.М.Сеченов, В.М.Бехтерев, Ч.Шерінгтон та ін.) [4, 8].

Харків був одним із перших центрів дореволюційної Росії, де в 1885р. у клініці нервових та душевних захворювань при Харківському університеті професором психіатрії П.І.Ковалівським були проведені експериментальні психологічні дослідження. Під редакцією П.І.Ковалівського в Харкові з 1883р. почав виходити перший в Росії та Україні спеціалізований журнал «Архів психіатрії, неврології і судової психопатології», в якому друкувались також статті з психології.

Становлення наукової психології в Росії супроводжувалося гострою боротьбою її різних напрямків, представники яких додержувалися різних методологічних позицій: установ інтроспективної суб'єктивної психології (Л.М.Лопатін, С.Н.Трубецької і др.); емпіричної психології (Г.І. Челпанов, І.А.Сікорський, які додержувалися поглядів психофізичного паралелізму); об'єктивного природньонаукового дослідження психіки, що наслідували традиції І.М.Сеченова, І.П.Павлова, В.М.Бехтерева (А.А.Токарський, М.М.Ланге, О.Ф.Лазурський, П.Ф.Лесгафт та ін.) [3; 6; 8]. Харківські психологи, співробітники та учні П.І.Ковалівського, як він сам, додержувалися саме цієї науково-матеріалістичної концепції психіки.

В своїй редакційній статті, якою відкрився перший номер заснованого ним журналу П.І.Ковалівський висловлював свій погляд на призначення наукової

психології, заперечував теологічні позиції, підкреслював матеріалістичну спрямованість журналу, де автори будуть розглядати психічне життя людини як вище і більш складне проявлення нервової діяльності. [3].

В клініці П.І.Ковалівського Н.В.Країнський і А.Н.Ігнатов займалися вивченням часу сенсомоторних реакцій у здорових і хворих людей, і встановили залежність цих реакцій від характеру зовнішніх подразників, тренажу, стану втоми [4].

В 1906-1909 рр. харківські психологи приймали активну участь у роботі I та II Всеросійського з'їзду з педагогічної психології. В 1910 та 1913р. у роботі I та II Всеросійського з'їзду з експериментальної педагогіки.

В післяреволюційний період в 20-40рр., в Харкові активно працювала група психотерапевтів, учнів та послідовників В.М.Бехтерева: К.К.Платонов, В.П.Протопопов та ін. [7]. Активно проводилася теоретична та практична робота в галузі педагогічної психології. У цей період у Харкові протікали найбільш продуктивні роки діяльності А.С.Макаренка, який став одним з засновників вітчизняної педагогічної науки. Педагогічні принципи, що були сформульовані А.С.Макаренком, зробили також великий внесок в психологічну теорію виховання. У цей період в Харкові працював видатний психолог і педагог І.А.Соколянський, засновник однієї з важливіших галузей сучасної психології-дефектології. Розроблені ним методи навчання сліпоглухих дітей довели високу адаптивність людської психіки, здібність аналізаторів до взаємозаміщення та компенсації функцій, що дозволяє виводити дитину з тої страшної ізоляції, на яку її іноді зволікає природа. Талановита учениця І.А.Соколянського О.І.Скороходова, вихованка Харківського інтернату для сліпих та сліпоглухих дітей, стала звісною як в нашій державі, так і за кордоном дослідницею в галузі дефектології.

В 20-30 рр. в Харкові працювали відомі психологи А.С.Залужний, М.М.Рубінштейн, М.Ю.Сиркін, А.М.Мандрика, які розробляли загальнотеоретичні проблеми психології навчання і виховання, проблеми психології праці.

В 30-40 рр. в Харкові почав функціонувати відділ генетичної психології при Українській психоневрологічній Академії. Першим його керівником був Л.С.Виготський, один з тих, ким були сформульовані перші теоретичні положення радянської психології. Після Л.С.Виготського цим відділом послідовно керували О.М.Леонтьєв, О.Р.Лурія, М.С.Лебединський. співробітниками відділу були талановиті психологи О.В.Запорожець, Л.І.Божович, П.Я.Гальперін, Г.Д.Луков, Ф.В.Басін, В.І.Аснін, П.І.Зінченко, та ін. Дослідження харківських психологів відіграли тоді значну роль у розробці теорії єдності свідомості та діяльності. Психіка і свідомість людини починають розглядатися як певна форма інтеріоризованої діяльності, що виникає із практичної діяльності і потім, на етапі екстеріоризації, служить регулятором її зовнішніх цілеспрямованих проявів.

Важливий для вітчизняної психології принцип єдності свідомості і діяльності, сформульований Л.С.Виготським, О.М.Леонтьєвим, С.Л.Рубінштейном, був далі теоретично та експериментально стверджений відносно різноманітних психічних процесів: пам'яті, сприймання, мислення, до процесів довільної регуляції поведінки, до процесів навчання. Визначну роль у розкритті закономірностей цих процесів відіграли дослідження П.І.Зінченко, О.В.Запорожця, О.М.Концевої, Л.І.Божович, П.Я.Гальперіна. З ім'ям О.Р.Лурія пов'язаний розвиток нової галузі вітчизняної психології – нейропсихології, зокрема розробка методів відновлення порушених психічних функцій, плідно застосованих при лікуванні черепних поранень у період Великої вітчизняної війни.

З ім'ям Г.Д.Лукова пов'язаний розвиток воєнної психології. Він є автором першого вітчизняного підручника з воєнної психології. О.В.Запорожець визначав напрямки розробки багатьох проблем генетичної психології, зокрема проблеми розвитку у дітей процесів сприймання, мислення, регуляції дій.

Ще одним важливим центром психологічних досліджень у Харкові в 30-40 рр. була психологічна секція УНДІПу (Українського науково-дослідницького Інституту педагогіки), після 1937 рр. переведеного до Києва. Психологічною

секцією УНДІПу курував О.М.Леонтьєв. співробітниками секції були В.І.Аснін, П.І.Зінченко, Д.М.Арановська, В.В.Містюк.

Перша в Харкові кафедра психології була організована О.М.Леонтьєвим і О.В.Запорожцем у 1932р. при Харківському педагогічному інституті ім. Г.С.Сковороди. До складу цієї кафедри входили О.М. Копцева, П.І.Зінченко, В.І.Аснін, К.Є.Хоменко, Д.М. Арановська-Дубовіс, О.В.Гордон, Л.І.Котлярова, Г.В.Мазуренко. Стиль життя цієї кафедри характеризувався інтенсивними науковими пошуками, розробками традиційних і постановкою нових проблем в галузі вікової та педагогічної психології. Велика увага приділялася питанням методики викладання психологічних курсів, психолого-педагогічної підготовки аспірантів. Аспірантами і потім співробітниками цієї кафедри були С.П.Бочарова, А.К.Грибанова, Н.В.Гродська. особливо значущою рисою життя кафедри була атмосфера сприятливого психологічного клімату, дружніх взаємовідносин і тісного наукового співробітництва в поєднанні з високою вимогливістю і принциповістю в оцінці своєї роботи. В 1956р. кафедра перестала існувати як самостійний підрозділ інституту у зв'язку з його переорієнтацією на підготовку спортсменів.

Друга самостійна кафедра психології була організована професором П.І.Зінченко в 1963р. при Харківському університеті. Основною проблемою досліджень П.І.Зінченка була проблема пам'яті, ним було опубліковано більше 100 робіт, присвячених різним аспектам цієї проблеми [2].

В цих роботах було розкрито важливі закономірності довільної та мимовільної пам'яті, що значно збагатило психологічну науку, сприяючи розкриттю загальних механізмів пам'яті людини. Ідеї та факти, що були наведені в роботах П.І.Зінченка, суттєво змінили постановку проблеми пам'яті в психологічній теорії і сприяли переходу до прикладних досліджень мнемічних процесів, до пошуків шляхів реального управління роботою пам'яті в учбовій діяльності, в діяльності операторів автоматизованих систем, тощо.

Професор П.І.Зінченко був також талановитим організатором, керівником і вихователем кадрів. Він спрямував дослідження співробітників кафедри розвитку

кібернетики, систем "людина-техніка", розвиток нових форм шкільного, вузівського, професійного навчання. Розвитку цих проблем сприяла розробка питань довгочасної, короткочасної та оперативної пам'яті. Монографія П.І.Зінченко "Непроизвольное запоминание" (1961) була удостоєна премії К.Д.Ушинського. На XVIII Міжнародному психологічному конгресі (Москва, 1966) П.І.Зінченко керував симпозиумом "Пам'ять і діяльність", що було показником авторитету його досліджень і роботи очолюваної ним лабораторії серед вітчизняних та зарубіжних вчених.

Під керівництвом П.І.Зінченка харківські психологи успішно розробили низку актуальних проблем загальної, педагогічної та інженерної психології: структури мнемічних дій (В.Я.Ляудіс), пам'яті і кодування інформації (Н.І.Рижкова), оперативної пам'яті (Н.І.Рижкова, Г.В.Рєпкіна), пам'яті у зв'язку з кількістю та цінністю інформації (П.Б.Невельський, С.П.Бочарова), короткочасної та довгочасної пам'яті в діяльності операторів АСУ (С.П.Бочарова, П.Б.Невельський, О.В.Землянська), оптимізації роботи пам'яті в умовах навчальної діяльності (В.В.Рєпкін, Г.К.Середа, Л.М.Житнікова та ін.). Багато з цих робіт опубліковано в центральних наукових журналах, у матеріалах республіканських та міжнародних конгресів та конференцій.

П.І.Зінченко та його співробітники постійно піддержували творчі зв'язки і дружні відносини з іншими науковими колективами України, якими керували такі видатні вчені, як Г.С.Костюк, О.Р.Чамата, А.Н.Раєвський, Г.Д.Елькін та ін.

Після П.І.Зінченко кафедрою керували Г.К.Середа, С.П.Бочарова, О.К.Дусавицький. В теперішній час кафедрою керує О.Ф.Іванова.

Кафедра психології в Харківському педагогічному інституті ім. Г.С.Сковороди була відновлена в 1974р. під керівництвом професора С.П.Бочарової. До її складу входили С.П.Бочарова, Ф.Г. Боданський, Г.Г.Петренко, С.А.Нагорна, Н.В.Гродська, О.В.Землянська, В.В. Лобаньова, М.О.Туревський, В.В.Шпалінський, М.А. Кузнецов, Н.І.Сивакова. При кафедрі була організована лабораторія прикладних досліджень з інженерної психології, де виконувалися госпдоговірні роботи у співпраці з лабораторіями ВВМІОЛУ

ім.Дзержинського (Ленінград) під керівництвом академіка А.І.Губінського і ШАН ССРСР під керівництвом академіка Б.Ф.Ломова.

З 1978р. кафедру психології ХНПУ очолювала професор Г.Г.Петренко.

При інституті була відкрита аспірантура зі спеціальностей "загальна і педагогічна психологія", а також створена спеціалізована рада з захисту дисертацій за спеціальністю "вікова і педагогічна психологія", де захистили кандидатські дисертації багато авторитетних в Харкові та за його межами молодих дослідників (Т.Б.Хомуленко, М.А.Кузнєцов, І.В.Головнєва, Е.М.Єгорова, О.Г.Волкова, Л.І.Волошенко, Г.І. Меднікова, С.О. Микитюк, Ю.Ю. Ільїна та ін.). В теперішній час в ХНПУ ім. Г.С.Сковороди існує факультет психології та соціології (декан – професор О.Г.Волкова) і 2 кафедри: психології (завідувач – доцент І.І. Дорожко) і практичної психології (завідувач – професор Т.Б.Хомуленко). в штаті цієї кафедри два доктори психологічних наук – Т.Б.Хомуленко, М.А.Кузнєцов.

З кінця 80-х рр., і особливо в період становлення незалежності України, значно розширився діапазон кафедр, відділень і факультетів психології у вузах Харкова: Національному університеті внутрішніх справ, Українській інженерно-педагогічній академії, Національному університеті цивільного захисту, Університеті повітряних сил, Політехнічному університеті. Відкрито ще ряд спеціалізованих рад: в Національному університеті ім. Каразіна (загальна та педагогічна психологія), в Національному університеті внутрішніх справ (загальна та юридична психологія), Національному університеті цивільного захисту (психологія діяльності в спеціальних умовах), Українській інженерно-педагогічній академії (психологія праці, інженерна психологія), в цих спеціалізованих радах одержали наукові ступені талановиті молоді психологи, які поповнили склад кафедр психології харківських вузів (О.В.Тімченко, В.В.Шапарь, В.О. Олефір, Г.В.Попова, О.О.Авраменко, І.О.Веденєєв, А.П.Москаленко, Ю.І.Блінов, Т.С.Сапельнікова, С.Г.Кисіль, Ю.О.Білоцерковська та ін.).

Нове покоління харківських психологів підтримує постійні контакти з психологами інших наукових центрів України: Києва, Одеси, Донецька, Львова.

Розширюється тематика досліджень харків'ян. Дослідження проблеми пам'яті зберігають свою актуальність і Харків підтримує свій пріоритет в розробці цієї тематики в той же час активно досліджуючи проблеми соціальної та інженерної, юридичної, педагогічної, медичної та інших сучасних галузей сучасної психології. Психологи – харків'яни прагнуть внести свій активний внесок у розвиток української науки, зберігаючи в той же час кращі традиції Харківської психологічної школи.

Список літератури

1. Бочарова С.П. История кафедры психологии ХГУ (К 175летию Харьковского университета) // Вестник ХГУ, №209. Психология памяти и обучения. – Вып.14. – 1981. – С. 3-8.
2. Бочарова С.П. Проблемы психологии памяти в трудах П.И.Зинченко // Вопросы психологии. – 1978. – №5. – С. 3-7.
3. Будилова Е.А. Первые русские экспериментальные психологические лаборатории. Из истории русской психологии // Под ред. М.В.Соколова. – М: Изд-во АПН РСФСР, 1961. – С. 296-357.
4. Краинский Н.В. Исследование времени психофизической реакции на тактильные и болевые раздражители у здоровых и нервно- и душевнобольных людей. – Харьков, 1883.
5. Краинский Н.В. Закон сохранения энергии в применении к психической деятельности человека. – Харьков, 1897.
6. Петровский А.В. История советской психологии. – М.: Просвещение, 1967. – 367 с.
7. Протопопов В.П. В.М.Бехтерев как рефлексолог. – Харьков, 1928.
8. Ярошевский М.Г. История психологии. – М.: Мысль, 1985. – 575 с.